

نقدی بر کتاب «باستان‌شناسی ماد»

رضا مهرآفرین*

چکیده

دوره ماد از مهم‌ترین ادوار تاریخی ایران بشمار می‌رود. زیرا در این دوره اقوام ایرانی/آریایی برای نخستین بار موفق به تشکیل حکومت در غرب ایران کنونی گردیدند. این دولت زمینه پیدایش و شکوفایی امپراتوری هخامنشی را فراهم نمود و بسیاری از اصول حکومت‌داری، اجتماعی، مذهبی و بطور کلی بنیادهای تمدنی را به شاخه دیگری از ایرانیان منتقل ساخت. از این حکومت به دلیل کمبود منابع مستند تاریخی، خصوصاً ایرانی و آثار باستان‌شناختی اطلاعات چندانی در دست نیست. این عوامل سبب گردیده است تا انتشارات قابل توجهی از دوره ماد در دسترس باستان‌شناسان و مادپژوهان قرار نداشته باشد و دانشجویان رشته باستان‌شناسی از بدو تاسیس این رشته متکی به جزوات پراکنده‌ای باشند که به گونه‌ای ناقص و تکراری در اختیارشان قرار می‌گرفت. انتشار کتاب باستان‌شناسی دوره ماد خلأ اطلاعات باستان‌شناسی این دوره را تا حدود زیادی ترمیم نمود و برای دانشجویان رشته باستان‌شناسی این فرصت را بوجود آورد تا در یک مجلد، کلیه اطلاعات مربوط به سرفصل دروس عنوان یاد شده را مورد مطالعه قرار دهند. کتاب مذکور دارای امتیازات فراوانی است که سعی می‌شود ضمن برشماری و یادآوری آنها به برخی از کاستی‌ها نیز اشاره شود تا نویسنده کتاب ضمن بازبینی در چاپ‌های آتی، در صورت صلاحدید، از این پیشنهادات نیز استفاده نماید.

کلیدواژه‌ها: قوم ماد، باستان‌شناسی، باستان‌شناسی ماد، هنر ماد.

۱. مقدمه

حکومتی را که مادها احتمالاً در سده‌ی هشتم یا هفتم ق.م. پی افکندند، از چالش‌برانگیزترین مباحث تاریخ و باستان‌شناسی ایران به حساب می‌آید. چنان که بیشتر

* دانشیار باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، reza.mehrafarin@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۸/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۲/۱۰

محققین و پژوهشگران دلیل این امر را کمبود منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی می‌دانند و بر کاوش‌های بیشتر در این زمینه تأکید می‌ورزند. به قول ملکزاده، دوره‌ی ماد در تاریخ ایران باستان، دوره‌ای بس کم شناخته و بعضاً ناشناخته است و اساساً دانسته‌های ما از این دوره بسی بیش از دانسته‌هایمان است و همین ناآگاهی عمومی نخله‌های متفاوت و گاه متباین ایران‌شناسی از ویژگی‌های تاریخی و فرهنگی دوره‌ی ماد موجب رواج اندیشه‌های مختلف در باب مادپژوهی شده است (ملکزاده، ۱۳۸۰: ۱۰).

گرچه منابع اسنادی و تاریخی از این دوره بسیار اندک و گاهی متناقض است، اما باستان‌شناسی نیز تاکنون نتوانسته رازهای سر به مهر این دوره‌ی حساس از تاریخ ایران را بگشاید و چشم‌ها هم چنان در انتظار کلنگ باستان‌شناسان است تا شاید پرده از این مجهولات برداشته شود. تاریخ نویسان کلاسیک یونان مانند هرودوت (هرودوت، ۱۳۶۲) و گزنفون (گزنفون، ۱۳۸۴) نیز اطلاعات خاصی از این دوره ارائه می‌دهند و هم چنان که گفته شد گاهی این اطلاعات اندک نیز بسیار مغشوش و در تناقض با یکدیگر است که به سختی می‌توان یک برداشت درست از آنها استخراج نمود. منابع آشوری، عبری، اورارتویی، بابلی و هخامنشی نیز پاسخگوی کامل پژوهشگران نیست. کاوش‌های باستان‌شناختی این تمدن یا حکومت که از قرن بیستم میلادی عمدتاً در همدان و نواحی غرب ایران با هدف دستیابی به اکباتان، تختگاه آنها آغاز گردید؛ نه تنها هیچ رد و نشانی از این شهر و دیگر شهرهای این حکومت را آشکار نساخت؛ بلکه دسترسی به آثار منقول این دوره را نیز تاکنون میسر نساخته است. چنان که جنیتو به آثار منسوب به مادها با دیده‌ی تردید می‌نگرد و می‌نویسد: "تردید کلی نسبت به مکان و چگونگی کشف و یافته‌های متعددی که منسوب به مادها هستند، وجود دارد. هیچ تکه‌ای از آن پوشاک و نمونه‌هایی از دشنه‌های مادی که در تخت جمشید تصویر شده، هرگز پیدا نشده‌اند و فقط در مناطقی بسیار دورتر از مرکز حکومت مادها به صورتی خاص و زمینه‌ای سست و مشکوک پیدا شده است. بیشتر اشیاء لرستان و کتیبه‌ی جیحون، همدان و زیویه که در گذر زمان همگی یا بخشی از آنها به مادها نسبت داده شده‌اند، بیش از این به عنوان مسایل اصلی و مهم منسوب به مادها نمی‌توانند باشند (جنیتو، ۱۳۷۷: ۲۶-۲۵).

عوامل برشمرده موجب گردیده است تا برخی نسبت به ساختار سیاسی ماد تشکیک کنند و منکر وجود چنین حکومتی در تاریخ ایران باستان شوند. اما به صرف اطلاعات اندک نمی‌توان چنین نظریه‌ای را پذیرفت و دست از پژوهش برداشت. مادها که تاریخ آنها

با اورارتویی‌ها، مانایی‌ها، سرمتی‌ها، کیمیری‌ها و سکاها درهم تنیده شده، نقش به سزایی در شکل‌گیری حکومت ملی ایرانی، بخصوص حکومت هخامنشیان داشتند. اگر چنان‌چه کوروش بزرگ را نوهی آستیاگس، آخرین پادشاه ماد بدانیم، این تأثیر بیش از پیش آشکار خواهد شد.

هم چنان که مدارک تاریخی و شواهد باستان‌شناختی در باب تمدن و حکومت ماد اندک است، پژوهندگان ماد نیز انگشت‌شمارند. از افراد شاخص خارجی این دوره می‌توان به دیاکونوف (۱۳۷۱) و در ایران به ملکزاده (ملکزاده، ۱۳۷۴؛ ۱۳۷۶) و ملازاده (ملازاده، ۱۳۹۰؛ ۱۳۹۴) اشاره نمود. با تمام مشکلاتی که در باب مادپژوهی وجود دارد؛ شاهد تحقیقات نسبتاً خوبی از این افراد هستیم.

۲. حکومت ماد و تمدن آن در رشته باستان‌شناسی

باستان‌شناسی در ایران در زیر مجموعه علوم انسانی قرار دارد. چنانکه از زمان تاسیس آن در سال ۱۳۱۵ هجری شمسی در محل دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران قرار داشته است. اما با این حال، در دهه هفتاد که این رشته به یک‌باره در دانشگاه‌های دولتی و آزاد در مقیاس وسیعی گسترش یافت؛ برخی از دانشگاه‌ها مبادرت به برگزاری آن در محل دانشکده‌های هنر نمودند.

این رشته در ایران دارای سه گرایش پیش از تاریخ، دوران تاریخی و دوره اسلامی می‌باشد. در حالی که در کشورهای دیگر از زیرمجموعه‌ها و گرایش‌های بسیار بیشتری برخوردار است. با وجود این که نیاز به گشایش سایر علوم باستان‌شناسی به دلیل گستردگی و غنای این علم در ایران کاملاً احساس می‌شود و در واقع از ضرورت‌های خاص این رشته به حساب می‌آید، اما به این موضوع از سوی مسئولین وزارت علوم توجه و علاقمندی نشان داده نشده است.

باستان‌شناسی و هنر ماد و هخامنشی یکی از عناوین دروس گرایش دوران تاریخی به ارزش چهار واحد در مقطع کارشناسی است که این عنوان در مقطع کارشناسی ارشد تحت عنوان باستان‌شناسی دوره تاریخی ماد به ارزش دو واحد ارائه می‌گردد.

بر اساس سرفصل دروس مصوب وزارت علوم، هدف از ارائه این درس شناخت و آشنایی با فرهنگ و هنر دوره ماد و بررسی آثار این دوره بر اساس مطالعات و تحقیقات انجام یافته، بویژه بررسی‌های باستان‌شناسی است و سرفصل دروس آن شامل:

- مطالعه در باره مهاجرت آریایی‌ها و خط سیر آنها و اسکان مادها در قسمت شمال غربی ایران
- مطالعه این تمدن بر اساس نوشته‌های مورخین یونانی
- مطالعه محوطه‌های مادی همچون نوشیجان، باباجان، گودین، زیویه و مطالعه هنر سفالگری این دوره
- مطالعه در مذهب، اخلاق و آداب و رسوم و علوم و خط و زبان
- مقایسه تمدن و هنر ماد با اورارتو، مصر، سکاها، آشور، یونان، آسیای صغیر
- مطالعه سنگ‌نوشته‌ها و دخمه‌های منسوب به تمدن ماد است.

از زمان تاسیس این رشته تا دهه هفتاد خورشیدی، هیچگونه منبع باستان‌شناسی برای مطالعه‌ی دانشجویان و مادپژوهان وجود نداشت و جزوات اساتید باستان‌شناسی دانشگاه تهران از دانشجویان قدیم به جدید منتقل می‌شد و مطالب این درس با نوآوری‌های بسیار اندک و غیر قابل محسوسی هر ساله تکرار می‌گردید. در کنار این نقیصه باید به انتشارات و مقالات مربوط به این دوره نیز اشاره نمود که با گذشت بیش از نیم قرن از تاسیس این رشته، کارهای پژوهشی و تحقیقی مربوط به دوره ماد بسیار اندک و قابل شمارش است.

در دهه هفتاد خورشیدی دو تن از دانشجویان باستان‌شناسی، مجموعه دروس باستان‌شناسی دوران تاریخی ایران را بر اساس جزوات اساتید وقت دانشگاه تهران گردآوری و به چاپ رساندند (سرفراز و فیروزمندی، ۱۳۷۳). گرچه کتاب مذکور خلاصه گفته شده را به میزان کمی پر کرد؛ اما مطالب آن بسیار اندک و سطحی بود. از دیگر کتبی که در این دوران دانشجویان رشته باستان‌شناسی به آنها رجوع می‌کردند؛ می‌توان به هنر ایران در دوره ماد و هخامنشی (گیرشمن، ۱۳۷۱) و تاریخ ماد (دیاکونف، ۱۳۷۱) اشاره نمود.

اهمیت هنر و باستان‌شناسی دوران ماد ایجاب می‌نمود که با گذشت سالیان دراز کتابی در این زمینه تدوین گردد که نه تنها پاسخگوی نیاز کامل دانشجویان رشته باستان‌شناسی در تمامی مقاطع گردد؛ بلکه دیگر پژوهشگران و باستان‌شناسان از آن بهره‌مند گردند. خصوصاً که دوره ماد سرآغاز تشکیل حکومت‌های آریایی و امپراتوری هخامنشی در ایران شمرده می‌شود و بسیاری از مبانی فرهنگی و تمدنی را به ادوار پس از خود منتقل نموده است. چاپ کتاب باستان‌شناسی ماد (ملازاده، ۱۳۹۳) نخستین کتابی است که به گونه‌ای روشمند

و علمی و بدون جانبداری از فرضیه‌های خاص و تنها بر اساس اسناد مکتوب و شواهد باستان‌شناختی به صورت جامع تدوین و انتشار یافته است.

۳. کتاب باستان‌شناسی ماد (معرفی کامل اثر)

کتاب مذکور در ۴۸۸ صفحه و در قطع وزیری توسط سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) در سال ۱۳۹۳ هجری شمسی انتشار یافته است. طرح جلد کتاب یک قلعه مادی را در زمینه کرم - قهوه‌ای به نمایش گذاشته است. رنگ‌بندی ملایم جلد همراه با قلعه مادی که با سایه‌روشن‌های سفید ترکیب شده، به آن زیبایی خاصی بخشیده است.

کتاب از شش فصل تشکیل می‌شود. فصل نخست به کلیات دوره ماد اشاره دارد. چنان که در این فصل می‌توان از منابع مربوط به تاریخ و باستان‌شناسی دوره ماد مانند منابع آشوری، بابلی و عبری، یونانی و هخامنشی و داده‌های باستان‌شناسی و زبان‌شناسی آگاه شد. بحث آریایی‌ها، وطن اولیه و مهاجرت آنها به ایران از دیگر مباحث این فصل است که در راستای سرفصل دروس تهیه و تنظیم شده است. زبان، خط، دین و ساختار اجتماعی دوره ماد از دیگر مطالب این فصل شمرده می‌شود.

فصل دوم کتاب بازنگری در تاریخ سیاسی ماد است که به تاریخ سیاسی این دوره با استناد به مدارک مکتوب و تاریخی و بر اساس روایات هرودوت، آشوری، بابلی، عبری و هخامنشی اشاره شده و در عین حال نظرات دیگر پژوهشگران و خود را در آن داخل نموده است. لازم به ذکر است که مستدل‌ترین این منابع، متون آشوری است که از زمان شلمانصر سوم (۸۵۷-۸۲۴ ق.م.) تا دوره آشور بانی‌پال (۶۶۹-۶۲۷ ق.م.) گزارشات قابل توجهی از مادها در الواح آنها به چشم می‌خورد.

جغرافیای تاریخی ماد، فصل سوم کتاب را دربر می‌گیرد. نویسنده برای بازسازی جغرافیای تاریخی این دوره و بازیافت سیمای شهری آن از منابع مستند تاریخی و شواهد باستان‌شناسی مدد گرفته است. پهنه جغرافیایی ماد در ادوار مختلف زمانی، وضعیت و موقعیت آنان، ساختارهای اقتصادی و جغرافیای انسانی از دیگر مطالبی است که می‌توان با مطالعه این فصل به آنها دست یافت.

فصل چهارم کتاب، ساختار اصلی و شاهبیت باستان‌شناسی دوره ماد را تشکیل می‌دهد. در این فصل می‌توان به مطالعه محوطه‌های اصلی ماد مانند نوشیجان، گودین، باباجان، تپه

یلغان، پاتپه/گونسپان، موش تپه، دژ مادی بیستون، تپه سیلک، ازبکی، زارباغ قم و محوطه‌های خارج از مرزهای کنونی ایران مانند کرکنس داغ، تل هیوک، تل قبه و الغ بیک پرداخت. هر یک از این محوطه‌ها از نظر معماری و تاسیسات وابسته، سفال و دیگر مواد فرهنگی بدست آمده از آنها کاملاً توصیف و تشریح شده‌اند و در متن یا انتهای هر بخش، نظرات مختلف باستان‌شناسان و پژوهشگران در باره گاهنگاری و سبک خاص هنری آنها بیان گردیده است. ضمن این که خود نویسنده نیز کوشیده است در جمع‌بندی هر یک از این محوطه‌ها، نظر نهایی خود را اعلام نماید.

گوردخمه‌های منسوب به ماد، یکی از مباحث مناقشه‌انگیز این تمدن بشمار می‌رود که همواره باستان‌شناسان و مورخین تاریخ هنر با دلایل و استدلال‌هایی که بر مبنای شواهد باستان‌شناسی و هنر صورت می‌گیرد، گاهنگاری‌های متفاوتی از آنها ارائه داده‌اند. چنان که در تحقیقات اخیر، برخی از مهم‌ترین آنها به دوره هخامنشی یا پسا‌هخامنشی نسبت داده شده است. خواننده می‌تواند مباحث مربوط به گوردخمه‌های منسوب به تمدن ماد را همراه با نظریه‌های مختلفی که پیرامون هر یک بیان شده، در فصل پنجم کتاب مطالعه کند.

فصل ششم، که آخرین فصل کتاب باستان‌شناسی ماد را تشکیل می‌دهد به هنر ماد اختصاص یافته است. نویسنده در این فصل ضمن توصیف و شرح گنجینه‌های جیحون، زیویه، مجموعه فروغی و دیگر مواد فرهنگی منقول هنری که از کاوش‌های محوطه‌های مادی بدست آمده، به تحلیل آنها بر اساس سبک‌شناسی و گونه‌شناختی پرداخته و کوشیده است تا افق جدیدی از گاهنگاری آنها ارائه دهد.

برآیند، منابع و تصاویر رنگی صفحات پایانی کتاب را تشکیل می‌دهند. برآیند یک دید کلی و خلاصه‌وار از اهداف و نتایجی است که در فصول مختلف کتاب به آنها پرداخته شده است. بخش منابع، کتاب‌شناسی کامل و جامعی از باستان‌شناسی و هنر دوره ماد را در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد و پژوهشگران را قادر می‌سازد تا با شناخت این منابع و گردآوری آنها به پژوهش‌های مورد نظر خود در زمینه ماد بپردازند.

۴. تحلیل ابعاد شکلی اثر

ترکیب کرم - قهوه‌ای ملایم جلد و پشت کتاب، به آن زیبایی خاصی بخشیده است. خصوصاً که در مرکز جلد، یک قلعه مادی طراحی شده و با سایه روشن‌های سفید پشتبندها، نورگیرها/مزقل‌ها، کنگره‌ها، دروازه و چهارچوب آن به وضوح نمایانده شده

است. این طرح نمادی از دژهای مادی محسوب می‌گردد که نمونه‌های فراوانی از آن در نقش‌برجسته‌های کاخ سارگون دوم در دورشاروکین بدست آمده است. قطع وزیری اثر و حجم میانه آن که خواننده را در حمل و مطالعه کتاب دچار زحمت نمی‌کند، همراه با صحافی و شیرازه مطلوب از دیگر امتیازات کتاب محسوب می‌گردد.

از دیگر محسنات شکلی اثر می‌توان به حروف‌نگاری کاملاً حرفه‌ای آن اشاره نمود. فونت و اندازه قلم در حد معمول و پسندیده‌ای انتخاب شده است و هیچگونه نقضی در حروف‌نگاری پیرنگ آن به چشم نمی‌خورد. این مورد را در صفحه‌آرایی نیز می‌توان به خوبی مشاهده نمود. البته موارد شکلی اثر به سازمان سمت مربوط می‌گردد که در انجام امور چاپی مانند حروف‌نگاری، صفحه‌آرایی، کیفیت چاپ، صحافی، قطع کتاب، نمونه‌خوانی و اغلاط چاپی از افراد با تجربه و متخصصی بهره می‌گیرد که در انتشار کتب سازمان با وسواس فراوان عمل می‌کنند و غالباً در چاپخانه‌های مجهز و باکیفیتی به زیور طبع آراسته می‌گردد.

نویسنده نیز در نگارش اثر، از توانمندی قلم برخوردار بوده و از نظر ساختار دستوری و ادبی اصول نگارش فارسی را به کمال رعایت نموده است. متن کتاب کاملاً روان و رساست، جملات کوتاه و صریح بیان شده‌اند. گنگی و پیچیدگی در جملات و پاراگراف‌ها دیده نمی‌شود. از این رو خواننده برای درک مفاهیم و مقصود نویسنده مجبور نیست یک جمله یا پاراگراف را چندین بار مرور کند. پاراگراف معرفی کتاب در پشت جلد آن نیز گویا و روانست و به خواننده کمک می‌کند تا با مطالعه آن با چهارچوب کتاب و اهداف نویسنده آشنا گردد.

شاید بتوان یکی از کاستی‌های کتاب در این زمینه را عدم نمایه‌گذاری آن دانست. بسیاری از پژوهشگران در جستجوی موارد خاصی از یک کتاب هستند. نمایه با قرار دادن اسامی خاص و اصطلاحات در انتهای کتاب، این افراد را در یافتن مطلب مورد نظرشان یاری می‌کند.

۵. تحلیل ابعاد محتوایی اثر

فصل‌بندی اثر به صورت حرفه‌ای تنظیم شده و این مورد نشانگر تسلط و احاطه علمی نویسنده بر موضوع است. علاوه بر تقدم و تأخر داده‌های باستان‌شناسی ماد که هر فصل

پیش نیاز فصل بعدی است، هیچ مطلبی از این دوره از قلم نیفتاده است. چنان که با مطالعه آن می‌توان با جامعیت باستان‌شناسی ماد آشنا شد.

تسلسل عناوین و نظم و ترتیب آنها در درون هر فصل نیز قابل مشاهده است. چنان که مطالب هر فصل با کلیت آغاز و سپس با زیر فصول و عناوین فرعی ادامه پیدا می‌کند. هر عنوان یا تیتتر فرعی پیش‌نیاز مطالب بعدی است و خواننده را گام به گام با مطالب کلی و عمومی هر فصل بدون مراجعه به فصول پیشین یا پسین با خود همراه می‌سازد. البته یکی از کاستی‌های مورد اخیر را باید عدم شماره‌گذاری تیتترهای اصلی و فرعی هر فصل عنوان نمود. چنانچه نویسنده مورد اخیر را مراعات می‌نمود خواننده با رویت شماره‌گذاری‌ها به پیوند عناوین جزئی به اصلی بیش از پیش پی می‌برد.

در خصوص اعتبار علمی منابع باید گفت که در نگارش آن از کتب و مجلات معتبر استفاده شده و نویسنده از نوشته‌های افراد متخصص و صاحب نظر در زمینه باستان‌شناسی و هنر ماد بهره برده است. هیچ موردی که نشان دهنده منابع دست پایین و غیر حرفه‌ای در این اثر باشد، به چشم نمی‌خورد. منابع، فهرست جامعی از کتب و مقالات در باره باستان‌شناسی و هنر دوره ماد است. گرچه نویسنده از همه کتب و مقالات معرفی شده در فهرست منابع، در متن استفاده نکرده است؛ اما در مجموع کتاب‌شناسی بسیار خوبی برای محققین و پژوهشگران مهیا ساخته است. نویسنده تلاش نموده تا از بهترین و جدیدترین منابع موجود بهره ببرد که در این کار نیز تا حدود زیادی موفق بوده است.

ارجاعات و استنادات در منبع‌دهی علمی تا حدود زیادی مراعات گردیده است؛ لیکن ضعف‌هایی نیز در این زمینه به چشم می‌خورد که در این بخش به مصادیقی از آنها اشاره می‌شود.

- در بسیاری از الواح آشوری از مادها گزارش شده و در تابلوهای سنگی کاخ‌های آنها (نقش‌برجسته‌ها)، دژهای مادی به تصویر کشیده شده است. بهتر آن می‌بود که به تعدادی از منابع مهم در این خصوص اشاره می‌شد.
- به منابع بابلی و عبری در بازسازی تاریخ سیاسی و اجتماعی ماد اشاره شده، لیکن منبع‌دهی نشده است تا خواننده با مراجعه به آنها اطلاعات خود را تکمیل نماید.
- در برخی موارد که نظریه‌های مهم مطرح می‌شود از صاحب نظریه نام برده شده؛ اما منبع‌دهی اتفاق نمی‌افتد. مثلاً نظریه لوین در خصوص کوه بیکنی مطرح؛ اما منبع‌دهی صورت نمی‌گیرد.

- در مواردی از متون کتب دست اول مانند عهد عتیق یا هرودوت نقل قول شده است؛ لیکن به خود این کتب منبع‌دهی نشده، بلکه به افراد دست دوم که از آنها استفاده کرده‌اند، اشاره شده است. این مورد را می‌توان در نمونه‌هایی مانند استفاده از دو منبع فوق و منبع دهی به دیاکونف مشاهده نمود (ملازاده، پیشین: ۷۰). یا بهره‌گیری از کنزیاس که به جکسن رفرنس داده شده (همان، ۷۹)، ایزیدور خاراکسی که به ملکزاده منبع‌دهی شده است (همان، ۸۱).
- در توصیف برخی از محوطه‌ها که در واقع حاصل کار کاوشگر آن مکان باستانی است؛ منبع‌دهی خوبی دیده نمی‌شود. چنان که از صفحه ۱۰۷ الی ۱۲۸ کتاب که محوطه باستانی نوشیجان بطور کامل توصیف می‌شود، هیچ منبع‌دهی متنی بجز تصاویر و طرح‌ها به چشم نمی‌خورد. این وضعیت از صفحه ۱۲۸ تا ۱۳۷ نیز کماکان ادامه دارد و فقط به یک منبع (استروناخ، ۱۳۹۰) اشاره شده است. وضعیت فوق این تصور را بوجود می‌آورد که نویسنده خود در مراحل مختلف حفاری حضور داشته و بر اساس مشاهدات خود متن را نوشته است. در حالی که کلیه این جزئیات برگرفته از انتشارات کاوشگران آنهاست. نکته‌ای که در این بخش باید به آن اشاره نمود توصیف بیش از حد جزئیات و در مواردی تشریح بدون طرح و تصویر است که این مساله خواننده را از درک ساختار و چگونگی آن عاجز می‌سازد. در واقع نیاز به بازگویی این همه جزئیات نیست. زیرا در برخی موارد ذکر اعداد و ارقام بسیار ریز و فراوان ذهن خواننده را با خستگی زیاد از محفوظات پر می‌سازد و شناخت و اطلاعات چندانی به خواننده نمی‌دهد. علاوه بر این، چنین حجمی از مطالب باعث چاقی بیش از حد معمول کتاب می‌گردد. از دیگر موارد می‌توان به عدم منبع‌دهی به تپه یلفان اشاره نمود که نویسنده فقط از حفار آن (عباس مترجم) تشکر کرده است. حتی به تصاویر هوایی و سفال این بخش نیز منبع‌دهی نشده است. این مورد را می‌توان در مورد پاتپه/گونسپان و موش تپه نیز مشاهده نمود.
- سیلک و آثار هنری و مواد فرهنگی آن خصوصاً از نظر سبک‌شناسی هنری و گاهنگاری نسبی بسیار خوب کار شده است. لیکن بعد از حفاری ملک شه‌میرزادی و انتشار چند مجلد (ملک شه‌میرزادی، ۱۳۸۱؛ ۱۳۸۲؛ ۱۳۸۳)، تاریخ‌گذاری پیشین آن را مخدوش نمود که این قضیه موجب مناقشه و تردیدهایی در این زمینه گردید

(ملکزاده، ۱۳۸۳). بهتر آن است که این مساله اندکی بیشتر مورد توجه و منبع‌دهی قرار گیرد تا شبهات ذهنی خوانندگان در مورد تپه جنوبی سیلک برطرف گردد.

گرچه در نگاه نخست به نظر می‌رسد کتاب مذکور گزارشی از باستان‌شناسی دوره ماد است؛ اما نویسنده کوشیده است تا دلایل علمی و متقنی همراه با مستندات تاریخی و شواهد باستان‌شناختی در تایید یا رد نظر برخی از صاحب نظران ایراد نماید. چنان که این موضوع را می‌توان به صورت نتیجه‌گیری در پایان هر فصل یا بخش خاصی از زیرفصل‌ها مشاهده نمود. این نتیجه‌گیری‌ها در حل بسیاری از مسائل مطروحه در متن هر بخش قابل توجه است.

تجزیه و تحلیل و بررسی علمی آثار فرهنگی دوره ماد همچون قیزقاپان از مواردی است که نویسنده مسائل مطروحه در این زمینه را گشوده است و ضمن توصیف اثر، نظرات بسیاری از کارشناسان خبره و متخصص هنر و باستان‌شناسی ماد را مطرح نموده و در انتها با توجه به کلیه شواهد علمی و بدون جانبداری، نتیجه را بیان داشته است. از این رو در هیچ بخشی از کتاب سوگیری غیر علمی در تحلیل داده‌ها دیده نمی‌شود. همچنان که پیش‌تر گفته شد در تحلیل مفروضات سعی شده است تا موارد مورد نظر نویسنده بر اساس مستندات و شواهد علمی و باستان‌شناسی به گونه‌ای پاسخ داده شود که جای هرگونه تردید را مسدود کند.

اثر مذکور دارای نوآوری و خلاقیت در زمینه ارائه نظریه علمی جدید، طرح افق نو و خلاقیت ویژه نیست و بیشتر بر اساس معرفی و توصیف آثار دوره ماد تنظیم گشته است؛ اما در عین حال نویسنده برای تحلیل موارد مورد بحث از روش مقایسه تطبیقی (سبک‌شناسی) و گونه‌شناختی آثار برای گاهنگاری نسبی مواد و آثار فرهنگی استفاده نموده است که این مورد از محسنات بسیار مطلوب کتاب به حساب می‌آید. یک بار دیگر خاطر نشان می‌سازد که تاکنون کتاب جامعی در باره باستان‌شناسی دوره ماد تدوین نشده و از سوی دیگر مطالب این نشریات اندک نیز غالباً تکراری است. گرچه باید به این مساله نیز اذعان نمود که باستان‌شناسی غالباً مبتنی بر توصیف و تحلیل داده‌ها یا آثار باستانی و مواد فرهنگی است و نمی‌توان هیچگاه این اطلاعات را تکراری یا کهنه تلقی نمود. چنان که توصیف یا شرح اثری مانند تخت جمشید در ادوار مختلف زمانی همواره یکسان است. فقط تحلیل این آثار در چارچوب مکاتب مختلف و با اهداف خاصی صورت می‌گیرد. از مزایای کتاب باستان‌شناسی ماد در این زمینه آن است که نتایج کاوش‌های محوطه‌های جدیدی مانند تپه

یلفان، پاتپه، موش تپه و ازبکی که در سرفصل دروس قرار نگرفته و اخیراً پس از حفاری به دوره ماد نسبت داده شده، در کتاب گنجانده شده است. چنان که اطلاعات جدید می‌تواند درک بهتری از تمدن ناشناخته ماد به ما بدهد و برخی از مجهولات آن را حل نماید. نویسنده کوشیده است تا بر اساس فرضیه‌ها و مبانی مطرح در باستان‌شناسی دوره ماد، اطلاعات خود را تنظیم نماید که البته با توجه به داده‌های اندکی که از این دوره تاریخی در دست است تا حدودی به اهداف مورد نظر خود نزدیک شده است. از این رو، محتوای علمی و پژوهشی اثر با مبانی و پیش فرض‌های مورد قبول سازواری مطلوبی برقرار کرده است.

در باستان‌شناسی ادوار پیش از اسلام آثاری وجود دارد که با مبانی فرهنگی و اصول ارزش‌های اسلامی سنخیت و همخوانی ندارند. اما فرهنگ ایران پیش از اسلام، خصوصاً دوره ماد و هخامنشی از چنان جایگاه اعتقادی و فرهنگی - اجتماعی راسخ و والایی برخوردار است که نمی‌توان مواردی ناسازگار با مبانی و اصول اخلاقی در آنها یافت. با این حال نویسنده متوجه سازواری محتوای علمی اثر با مبانی و اصول دینی و اسلامی بوده است و هیچ موردی که مبادیتی با این قضیه داشته باشد در آن به چشم نمی‌خورد.

هم چنان که در مقدمه ذکر گردید، کتاب باستان‌شناسی ماد از شش فصل تشکیل گردیده است. آن چه به عنوان فصول کتاب و زیرفصل‌های آنها در فهرست مطالب آمده، در متن اثر لحاظ شده است. چنان که یکی از عناوین فرعی فصل اول منابع یونانی است و در متن به کلیه منابع یونانی در سه صفحه اشاره شده است. در خاتمه خاطر نشان می‌سازد که کتاب باستان‌شناسی ماد تمام اهداف مورد نظر درس باستان‌شناسی و هنر دوره ماد را تحت پوشش قرار می‌دهد و مبحث چندان ناگفته‌ای بجز موارد مقایسه آن با آثار مصر و یونان ندارد و رویهمرفته منطبق با سرفصل دروس مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری نگاشته شده است. گرچه مدت‌های مدیدی است که سرفصل دروس باستان‌شناسی مورد بازبینی و تجدید نظر قرار نگرفته است.

کلیه اصول نگارش یک اثر علمی مطلوب در این کتاب لحاظ شده است. از دیگر مزایای آن می‌توان به تصاویر، نمودار و نقشه‌های آن اشاره نمود. لیکن برخی از تصاویر و نقشه‌ها به علت سیاه و سفید بودن یا ابعاد کوچکشان چندان خوانا و مفهوم نیستند مانند پلان باباجان (ملازاده، ۲۰۸). وقتی نویسنده بر اساس شماره‌گذاری، نقشه محوطه را توصیف می‌کند؛ شماره‌ها وجود ندارند یا آنقدر کوچکند که خوانا نیستند. در توضیح شکل

۹۸، (ش ۵) اشتباه و (ش ۴) صحیح است. یا محل اتاق ۹ در جنوب مجموعه قرار دارد که به اشتباه در شمال ذکر شده است.

طرح سفال‌های کتاب برای شناخت شکل ظروف سفالی این دوره مناسب و مطلوب است؛ لیکن فاقد مقیاس و کاتالوگ می‌باشند که این خود از نواقص مطالعات در زمینه سفال بشمار می‌رود.

۶. نتیجه‌گیری

درس باستان‌شناسی و هنر ماد که از دروس تخصصی گرایش دوران تاریخی رشته باستان‌شناسی بشمار می‌رود، علیرغم دیرینگی این درس در این رشته و اهمیت بسیار بالای آن در تاریخ و باستان‌شناسی از منبعی جامع برای مطالعه دانشجویان رشته باستان‌شناسی برخوردار نبوده است. از این رو انتشار کتاب باستان‌شناسی ماد فرصتی فراهم ساخت تا دانشجویان مقاطع مختلف رشته باستان‌شناسی و دیگر پژوهندگان بتوانند در یک مجلد حرفه‌ای که از نظر شکلی بر مبنای اصول علمی و تخصصی انتشارات معتبر سمت تنظیم یافته، به مطالعه و تفحص در آن بپردازند.

این کتاب در چهارچوب اهداف و سرفصل‌های دروس باستان‌شناسی و هنر ماد توسط نویسنده‌ای متخصص و آگاه به این دوره نگاشته شده است. دوره‌ای که سرآغاز تشکیل نخستین حکومت به دست آریایی‌ها در محدوده کنونی ایران است. از این رو با مطالعه‌ی این دوره، با فرهنگ کهن ایرانی مواجه‌ایم که ریشه بسیاری از مبانی تمدنی و تاریخی کنونی ما در آن قرار دارد. یکی از دشواری‌های دوره ماد فقدان یا کمبود اطلاعات و داده‌های تاریخی و باستان‌شناسی در باره آن است. این موضوع سبب گردیده تا کتب و مقالات کمتری نسبت به ادوار دیگر در باره آن انتشار یابد. به این کاستی موارد دیگری را نیز باید افزود که همه آنها موجب تقویت ابهام و توهم‌زایی در باره این دوره از تاریخ ایران گردیده است.

بیشتر متون اسنادی و تاریخی دوره ماد برگرفته از منابعی مانند هرودوت، کتزیاس و گزنفون است که به دلیل خصومت با ایرانیان نمی‌توانند از اعتبار چندانی نزد ما برخوردار باشند. علاوه بر این، روایات آنها بیشتر به افسانه شباهت دارد تا واقعیات تاریخی. گذشته از مورد اخیر، مطالب آنها درست در جهت یکدیگر قرار دارد. مانند روایات این سه مورخ در باره کوروش کبیر که تناقض آشکاری با یکدیگر دارند. از سوی دیگر آثار باستانی مهمی

مانند نوشیجان، گودین، باباجان، ... به سده هشتم ق.م. و به دوره‌ای که هنوز مادها به حکومت نرسیدند، تعلق دارد. در واقع هیچ یک از محوطه‌های منتسب به دوره ماد همزمان با حکومت شاهان این سلسله که در حاله‌ای از ابهام قرار دارند، نیست. حتی از هگمتانه پایتخت آنها هیچ رد و نشانی بدست نیامده است. در تحقیقات اخیر نیز تاریخ‌گذاری گوردخمه‌ها که بخشی از آثار مهم دوره ماد بشمار می‌روند، دچار تزلزل شده است؛ تا جایی که پاره‌ای از آنها به پساهاخامنشی نسبت داده شده‌اند. در کنار اینها باید به آثار هنری منسوب به مادها مانند گنجینه جیحون و همدان اشاره نمود که طی تحقیقات اخیر باستان‌شناسان و مورخین تاریخ هنر، از نظر سبک‌شناسی و مطالعه تطبیقی و گونه‌شناختی به اقوامی مانند سکاها، مانایی‌ها، آشوری‌ها، اقوام بومی لرستان، هخامنشیان و ... نسبت داده شده‌اند. از این رو، انتساب آنها به دوره ماد کاملاً زیر سوال رفته است. مجموعه نتایج تحقیقات و تحلیل‌های علمی - پژوهشی اخیر سبب گردیده است تا ذهن خواننده کتاب باستان‌شناسی ماد مغشوش و در باره اصل وجودی این دوره دچار تردید گردد.

گرچه برخی از آثار هنری و تمدنی دوره ماد با آثاری از اورارتو، سکاها و آشوری‌ها مورد مقایسه قرار گرفته است؛ اما مقایسه و تطبیق کامل آثار آن اعم از معماری، هنری و باستان‌شناسی با نمونه‌هایی از مصر، یونان و آسیای صغیر مبحثی بسیار طولانی را دربر خواهد گرفت. چنان که نویسنده برای تامین این هدف باید کلیه آثار تمدن‌های ذکر شده در سرفصل دروس این عنوان را به خواننده بشناساند. در صورت اعمال مورد اخیر حجم کتاب بسیار افزایش خواهد یافت و دو واحد درسی جوابگوی این سرفصل‌ها نخواهد بود. مولفه‌های جامعیت صوری اثر از قبیل هدف اصلی، فهرست تفصیلی مطالب، جداول، تصاویر، نمودار و نقشه‌ها همراه با اهداف درس، خلاصه فصول، جمع‌بندی، نتیجه‌گیری و منابع خوب و همچنین کیفیت فنی و ظاهری مطلوب از امتیازات اولیه کتاب باستان‌شناسی ماد بشمار می‌رود. ابعاد محتوایی اثر از نظر نظم منطقی مانند تسلسل عناوین کلی و جزئی و پیوند آنها با یکدیگر بسیار خوب صورت گرفته است؛ اما استنادات و ارجاعات گرچه علمی و کاملاً معتبر است؛ لیکن از نظر رعایت منبع‌دهی دچار نقیصه است. موردی که می‌توان با بازبینی مجدد نسبت به رفع آن اقدام نمود.

در مجموع کتاب باستان‌شناسی ماد را باید از مهم‌ترین منابع مطالعاتی در زمینه باستان‌شناسی و تاریخ هنر دوره ماد بشمار آورد که انتشار آن کمک فراوانی در افزایش علوم و آگاهی دانشجویان رشته باستان‌شناسی، تاریخ، پژوهش هنر و مادپژوهان فراهم

نموده و با کتاب‌شناسی بسیار خوب خود توانسته است زمینه‌های لازم را برای پژوهش‌های بیشتر این دوره حساس از تاریخ ایران مهیا سازد.

کتاب‌نامه

- جنیتو، برونو (۱۳۷۷)، آثار فرهنگی مادها (محدوده‌ها و افق‌ها در پژوهش‌های باستان‌شناختی)، ترجمه کریم علیزاده، باستان‌پژوهی، شماره ۳، اسفند ۱۳۷۷، صص. ۳۲-۲۴
- دیاکونف، م. (۱۳۷۱)، تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
- سرفراز، علی اکبر و فیروزمندی، بهمن (۱۳۷۳)، مجموعه دروس باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی و ساسانی، به کوشش حسین محسنی و محمد جعفر سروقدی، تهران، جهاد دانشگاهی هنر
- گزنفون (۱۳۸۴)، کوروش نامه، مترجم؛ رضا مشایخی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
- گیرشمن، رومن (۱۳۷۱)، هنر ایران در دوره ماد و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
- ملازاده، کاظم (۱۳۹۳)، باستان‌شناسی ماد، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
- ملازاده، کاظم و طاهری دهکردی، معصومه (۱۳۹۰)، تاریخچه جابه‌جایی و ساختار هگمتانه مادی، مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، سال ۲، شماره ۶، صص. ۱۶-۵
- ملازاده، کاظم و طاهری دهکردی، معصومه (۱۳۹۴)، جغرافیای تاریخی ماد بعد از تشکیل پادشاهی و گسترش آن (۶۱۲-۵۵۰ ق.م)، تاریخ اسلام و ایران، شماره ۲۸، صص. ۳۰۰-۲۷۳
- ملک شهمیرزادی، صادق (۱۳۸۱)، زیگورات سیلک (طرح بازنگری سیلک، گزارش فصل یکم)، تهران، سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده باستان‌شناسی
- ملک شهمیرزادی، صادق (۱۳۸۲)، نقره‌کاران سیلک (طرح بازنگری سیلک، گزارش فصل دوم)، تهران، سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده باستان‌شناسی
- ملک شهمیرزادی، صادق (۱۳۸۳)، سفالگران سیلک (طرح بازنگری سیلک، گزارش فصل سوم)، تهران، سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده باستان‌شناسی
- ملک‌زاده، مهرداد (۱۳۸۳)، سازه بزرگ سیلک، ساخت و سازی از دوره ماد یا زیگورات خورشید، باستان‌پژوهی، نشریه هسته علمی دانشجویان باستان‌شناسی دانشگاه تهران، پیوست شماره ۱۲، زمستان ۱۳۸۳
- ملک‌زاده، مهرداد (۱۳۷۴)، پایتخت‌های ایران، به کوشش: محمد یوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، صص. ۸۳-۱۴۵

رضا مهرآفرین ۹۵

ملکزاده، مهرداد (۱۳۷۶)، یادداشت‌های مادی ۱، جایگاه مادها در تاریخ ایران، گزارش‌های باستان-شناسی (۱)، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور

ملکزاده، مهرداد (۱۳۸۰)، یادداشت‌هایی باژگون در باره تاریخ و باستان‌شناسی دوره ماد، باستان‌پژوهی، شماره ۸، صص. ۲۲-۱۰

هرودوت (۱۳۶۲)، تاریخ هرودوت، ترجمه وحید مازندرانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.